

O. Baýramowa

EDEBIÝATY ÖWRENIŞ YLMYNDА ÇEPER AŇ MESELESИ

Hormatly Prezidentimiziň baştutanlygynda ýurdumyzda beýleki ylmlar bilen bir hatarda edebiýaty öwreniş ylmy hem täze röwüşlere eýe bolýar. Garaşsyzlyk döwrüniň edebiýatyny dünýä tejribesiniň soňky gazananlaryndan ugur alyp, täze nukdaýnazardan öwrenmek şu günki günün möhüm meseleleriniň biridir. Hormatly Prezidentimiziň “**Türkmenistanyň milli ylym we bilim ulgamy dünýäniň ylym we bilim ulgamy bilen sazlaşykly ösýän, ata-babalarymyzyň asyrlaryň dowamynda paýhasyna ýugrulan aň-düşünje, ruhy-ahlak, dünýägaraýyş, pelsepe gymmatlyklaryny özünde jemleýän ýörelgä eýedir**” [1, 323] diýen parasatly sözleri-de, bu günki türkmen ylmyň düýp mazmunyny kesgitleýär.

Garaşsyzlyk döwrüniň edebiýatyny öwrenmekde J. Allakow, G. Geldiýew, A. Orazow, A. Mämmedow, Ş. Gandymow, M. Amansähedow, Ş. Geldiýewa, A. Şyhnesow, Ç. Kulyýew, M. Tuwakow, B. Akatow ýaly edebiýatçy alymlarymyzyň bitiren hyzmatlary, alyp barýan ylmy işleri aýratyn bellärliklidir.

Türkmen edebiýaty Garaşsyzlyk ýyllary içinde düýbünden täze mazmuna eýe boldy. Birinjiden, arzyly Garaşsyzlygymyzyň gazanylmagy, ikinjiden, tehnologiýalar asyry türkmen edebiýatyny täze bir belentlige göterdi. Bu iki esasy taryhy pursatlar jemgyýetçilik aňnyň ähli görnüşlerine, çeper aňa-da öz täsirini uludan ýetirdi. Bu babatda Garaşsyzlyk döwrüniň şygryýeti ähli döwürde-de bolşy ýaly wakalara dessine seslenýänligi bilen tapawutlandy. Halkymyzyň durmuşyndaky beýik ruhy galkynyşlaryň gözli şaýady bolan şahyrlarymyzyň çeper pikirlenmesi, dünýägaraýyşy, çeper aňy türkmen şygryýetiniň täze gadamyny emele getirdi. Çeper edebiýatdaky bu ösüş, keşp döretmekdäki täzeçillik, çeper aňdaky öwrülişik özüne mahsus bolan esasy iki ýagdaý bilen daşky syýasy-jemgyýetçilik we şygryýetiň öz içki kanunalaýyklyklary esasynda amala aşdy. Häzirki zaman ylym dünýäsiniň ýokary tizlikli ösüşinden habarly okyjynyň ünsüni özüne çekmek, onuň estetiki aňny kanagatlandyrmak gaty uly jogapkärçiligi talap etdi. Çünki tehnologiýalaryň çalt depginler bilen ilerlemegi häzirki wagtda dünýägaraýyşy, pikirlenişi düýbünden başgaça bir täze adamy kemala getirdi.

G. Şagulyýewa, B. Hudaýnazarow, A. Agabaýew, B. Jütdiýew, A. Atabaýew, N. Rejebow, A. Mämmedow we başga-da birnäçe şahyrlarymyz häzirki zaman okyjysynyň şygryýetden etjek talabyna aňry-ýany bilen düşünişip, döwrebap eserleri bilen täze edebiýatyň başyny başlan bolsalar, G. Daşgynow, S. Ýazowa, O. Annaýew, D. Annamyradow, A. Çüriýew, G. Sähetdurdyýew, S. Ilamanow, M. Babanazarow, N. Annatyýewa, A. Omarowa, B. Orazdurdyýewa, B. Kerimowa, O. Oraztaganowa, O. Çaryýewa, Ş. Geldimämmedowa ýaly birnäçe şahyrlarymyz hem okyjylaryň ünsüni çekmegi başardylar. Şahyrlarymyzyň döreden eserleri turuwbaşdan milliliginiň has güýçlülige bilen tapawutlanyp, olarda Garaşsyz hem

baky Bitarap Türkmenistanyň raýaty bolmak bagty, bu mukaddeslikleri goramak, taryhy hakydamyzy dikeltmek, ata-babalarymyzdan gelýän milli döredijiliklerimiz, medeni hem edebi mirasymyzy sarpalamak ýaly garaýyşlar öňe sürüldi.

Türkmenistanyň Gahrymany G. Şagulyýewanyň döwür bilen deň gadam urýan özboluşly döredijiliginde watançylyk hyjuwy aýratyn tapawutlandy:

Gül seçek pujağymyň,
Gerilen gujağymyň,
Döwletli ojağymyň,
Watanyň, Türkmenistan! [8, 34].

Şahyrlarymyz indi diňe bir adaty keşp we keşplilik bilen oňnut etmän, liriki gahrymanyň ruhy dünýäsinde bolup geçýän belli bir pursatdaky ruhy hallaryny, ahwalatyny has içgin, täsirli bermegiň hötdesinden geldiler:

Kän barýan hyýalda
gaşyňa seniň,
Birçakky
on ýedi ýaşyňa seniň.
...Hyýal ýol dannanok.
Hyýalda hezil,
Bir demde
geçmişde
eýleýän gezim,
eýleýän bezm [10, 59].

Şahyr G. Sähetdurdyýewiň “Gaýypdan gelen owaz” atly liriki poemasyň ilkinji setirlerinden hem görnüşi ýaly, liriki gahryman wagtyň we giňişligiň çäginde daşarda – “hyýalda” hereket edýär. Şygryda “hyýal” duýguly dünýä düşmegiň edil öň ýany, başlangyjy. Ondan soňra duýgular hüjüme geçip başlaýar.

Görşümüz ýaly, duýgudan öňdäki pursatdan, şol pursadyň täsirinden şygry döretmeklik bu döwürň şygryýetine mahsus täzelik boldy. Predmetlerden däl-de, predmetiň hereketlerinden, has dogrusy, ol hereketiň emosional täsirinden döredilen keşbe impressionistik keşp diýlip, impressionizm XIX–XX asyryň sepgidinde fransuz şekillendiriş sungatynda döredilýär [11, 121]. Ol dürli hadysalaryň täsirini bada-bat kagyz ýüzüne geçirmegi aňladýar [7, 115-116].

Bu döwürň şygryýetiniň çeper aň özboluşlylygyny alamatlandyran aýratynlyklaryň biri-de döwürň ruhy meselesi. Garaşsyzlyk döwüriniň şygryýeti täze türkmen döwletiniň belent, milli ruhuny özüne siňdirdi.

Eý, Oguz zürýady, Görogly kowmy,
Alp Arslanlaň, Togrul begleň är ogly,
Alnyňa seljuklar şany oralgy, –
Saçýar ýollaryňa ýalkym türkmenim! [2, 28].
(A. Agabaýew “Galkyn türkmenim”)

Ruhubelentlik – türkmeniň ata-baba dowam edip gelen kämil ruhy haly, derejesi, ýeten menzili, sepgidi. Hut şol sebäpli, bu döwürde döredilen şygrylaryň islendik birinde göçgünli, belent howalaly türkmen milli ruhunyň dyňzaýşyny, galkynyşyny, täzelenişini, erkinligini

görüärsiň. Şygryýetde baş müňýyllyk gadymy hem şöhratly taryhy bolan türkmen halkynyň milli ruhy bitewüleşdi. Munuň özi milletiň ykbalynda ägirt uly ruhy güýje eýedir.

Şeýlelikde, Garaşsyzlyk döwrüniň şygryýetinde pikiriň, duýgynyň we ruhuň öwrülişiginiň bitewüligi netijesinde ruhbelent, milli geçmiş taryhy bilen şöhratlanýan, bagtyýar şu gününe buýsanýan, röwşen gelejegini ynam bilen buşlaýan giň dünýägaraýyşly Täze Adam – Täze liriki gahryman döredi. Bu Täze gahryman obýektiw hakykaty çeper suratlandyrmagyň iň ýokary hem ählumumy görnüşi hasaplanylýan *çeper aň* derejesinde kemala geldi.

Şygry sungaty muwapyk derňewini tapmaly bolsa, bitewi çemeleşmeklik ony bolşy ýaly açmaga barha golaýlaşdyrýar. Belli edebiyatçy D. Nuralyýew: “Ösüşiň kanuny boýunça edebiyat bilen durmuş hakykatynyň arasy barha ýakynlaşmaly we olaryň serhedi ýitmeli” [6, 77] diýende, ylmyň ösüşiniň umumy kanunalaýyklygyndan ugur alýar. Edebiyatçy alym M. Amansähedowyň: “Edebi proses durmuşyň dowamlylyk hem-de ösüş kanunalaýyklyklaryna esaslanýar. Ol çeper pikirlenmäniň önümi bolup, dar galypyň ülnüsünde ýaşamagy kyn görýär. Çeper döredijiligi öwrenýän ylym haýsydyr bir önünden taýýarlanan teoretiki garaýyşyň täsirine aşa berilse, ol öz hakykatyna ýetip bilmeýär. Ýöne ýeke-täk, dogry hakykat açylman galýar” [3, 264] diýen ylmy garaýyşynyň diňe bir şu günki edebiyaty öwreniş ylmy üçin ähmiýeti bolman, eýsem ylmyň gelejegi üçin-de möhümdir. Hakykatdan-da, däbe öwrülen ozalky taýýar derňewleriň edebiyatda dörän täzelikleri doly açyp bilmeýändigini sebäpli, öňde-de bellenilişi ýaly, häzirki döwürde has çylşyrymly, gurluşlaýyn, ulgamlaşýyn, konsepsiýalaýyn bitewi – sinergetiki çemeleşmeler ýüze çykdy [12; 14; 15; 16].

Netijede, şygryýetdäki çeper aň özboluşlylygyny ýüze çykarmagyň zerurlygy birnäçe esasy sebäplere daýanýar:

Birinjiden, şygryň özboluşlylygyna laýyklykda çeper mazmunyň ösüşiniň öz-özünden täze derňewi talap etmegi;

Ikinjiden, şygryýet hiç wagt dil, psihologik we pelsepewi derňewiň çäginde daşda däl. Ýöne, Garaşsyzlyk döwründe kyssa eserlerinde çeper psihologizm bilen baglanyşykly belli bir derejede işler edilen hem bolsa [5; 9], şygryýetde bu ugurda geçirilen ýörite derňewlere gabat gelinmezligi;

Üçünjiden, dünýäniň häzirki zaman ösen ylmy jemgyýetçiliginde tebigy we ynsanperwer ylmlarynda islendik meselä köptaraplaýyn: ulgamlaşýyn, gurluşlaýyn, usullaýyn, konsepsiýalaýyn çemeleşmek esasynda bitewi – sinergetiki baha berilýändigini, umumy netije çykarylýandygy;

Dördünjiden, derňewiň täze usulynyň türkmen edebiyaty öwreniş ylmynda täze ylmy-nazary (metateoriýa) garaýyşlara-da ýol açýandygy.

Şu sebäplere görä-de, şygryýeti (beýleki žanrlary-da) derňemekde dünýäniň öňdebaryjy usullaryndan ugur almak oňyn netijelere getirer.

Häzirki wagtda ynsanperwer ylmlarynda-da sinergetiki çemeleşmeler işjeňleşýär. Sinergetiki pikirler dialektikanyň esasy kanunlaryndan biri – mukdar özgertmeleriniň hil özgertmeleriniň täsirine esaslanýar. Sebäbi, häzirki zaman maglumatlar dünýäsinde ulgamlaryň köpdügi, olaryň biri-birine baglydygy, maglumatlaryň ondan oňa geçişi, birnäçe dilleriň garyşmagy we şol esasyda diliň grammatik kategoriýalarynyň öwrülişigi şahyrana poetika-da öz täsirini ýetirdi. Şu aýratynlyklary ýüze çykarmakda sinergetiki çemeleşme ygtybarly hasaplanylýar. Munuň özi häzirki wagtda “metateoriýa” diýlip atlandyrylýan täze teoriýanyň – metanazaryýetiň, has dogrusy, metaedebiyatyň türkmen modeliniň – nusgasynyň döremegine-de başlangyç bolar. “Teoretiki akyl ýetirmegiň iň çylşyrymly we

ösen usuly metateoriýadyr (**grekçe meta – soňky, teoriýa – teoriýa**). *Metateoriýa – bu teoriýanyň özi baradaky teoriýadyr. ...Häzirki döwür üçin dürli teoriýalaryň integrasiýasy, birleşdirilen teoriýalaryň döredilmegi häsiýetlidir. Bu bolsa metateoriýalary ösdürmekligi talap edýär* [4, 249]. Metanazaryýetleri ösdürmekligiň talaplaryna laýyklykda häzirki wagtda “Metaedebiyat” bilen bir hatarda, birnäçe ylymlar eýýam özüniň soňky – meta derejesine eýe boldular [13; 17]. Hut şu nukdaýnazardan Garaşsyzlyk döwrüniň şygryýetiniň çeper aň özboluşlylygyna ulgamlayyn, usullayyn, konsepsiýalayyn bitewi – sinergetiki baha bermek bilen “Metapoeziýany” – “Metaşygryýeti” esaslandyrmak, türkmen edebiyatynyň (beýleki ylymlaryň-da) beýleki žanrlarydyr görnüşleri üçin-de başlangyç bolar.

Umuman, şygryýete sinergetiki çemeleşmäniň üsti bilen çeper aň bitewi baha bermek barlygynyň – dünýäniň häzirki zaman ylmy şekili bilen bir hatarda çeper şekiliniň hem täzelenmegine getirýär. Galyberse-de, hatda tebigy ylymlar bilen ynsanperwer ylymlarynyň arasyndaky üznäligi ýeňip geçmekde dürli ylymlaryň bitewüliginiň zerurdygy häzirki wagtda filosofiýanyň öwrenýän esasy meseleleriniň hatarynda. Görşümüz ýaly, barlygy öwrenmekde şu günki gün dünýä ylmynyň soňky gazananlary bitewülik konsepsiýasyna syrygýar.

NETIJELER

1. Ýurdumyzyň Garaşsyzlygyna eýe bolmagy we tehnologiýalar asyry jemyýetçilik aňynyň bir görnüşi bolan çeper aň-da öz täsirini ýetirdi.

2. Şahyrlarymyz keşp döretmeklige täzeçe: pursatlayyn, sähel-salymalayyn çemeleşmek bilen şygryýete täze liriki gahrymany getirdiler.

3. Täze liriki keşpler şahyrlarymyzda şahyrana pikiriniň, şahyrana duýgynyň we şahyrana ruhuň bitewüligi esasynda dörap, obýektiw hakykaty suratlandyrmagyň iň ýokary we ählumumy görnüşi bolan çeper aň derejesinde kemala geldi.

4. Şygryýetiň çeper aň özboluşlylygyny ýüze çykarmaklygynyň zerurlygynyň esasy sebäpleri delillendirildi.

5. Edebiýaty öwreniş ylmynda dünýäniň öňdebaryjy usullaryndan ugur alyp, şygryýetiň derňewini esasan dört aýry: edebiyat nazaryýeti, dil, psihologiýa we filosofiýa ylymlarynyň bitewüligi jähtden geçirmeklik, sinergetiki çemeleşmeklik bilen çeper aň häsiýetlendirmek maksadalaýyk hasap edildi.

6. Şygryýetiň çeper aň özboluşlylygyny kesgitlemegiň tapawutly aýratynlyklarynyň biri hökmünde dünýä nazary akyl ýetirmekligiň çylşyrymly we ösen ugry bolan metateoriýanyň, metaedebiyatyň, metapoeziýanyň – metaşygryýetiň türkmen nusgasynyň dörediljekdigi bel-lenildi.

Seýitnazar Seýdi adyndaky
Türkmen döwlet mugallymçylyk
instituty

Kabul edilen wagty:
2021-nji ýylyň
2-nji apreli

EDEBIÝAT

1. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 3-nji tom. – A.: TDNG, 2010.

2. *Agabayew A.* Saýlanan eserler. – A.: Türkmenistan, 1998.

3. *Amansähedow M.* Şygyr sungaty we şahyrana şahsyýet. – A.: Ruh, 2000.

4. *Danagulyýew O., Jumagulyýew I., Hanaýewa M.* we başg. Filosofiýa. Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby. – A.: Ylym, 2020.

5. *Гурбансәхедов М.* Түркмен романларында психологизм. – А.: Ылым, 1994.
6. *Нуралыев Д.* Шахсыет ве эдеби процес. – А.: Ылым, 1982.
7. *Ödäýew O.* Köňül kerweniniň ýüki. – А.: Ruh, 1998.
8. *Şagulyýewa G.* Türkmeniň oglusyň sen. – А.: Türkmenistan, 2000.
9. *Туваков М.* Бердиназар Худайназаровың романларында чепер психологизм: филол. ылым. канд... дисс.: 10.01.02. – А., 1994. – 160 с.
10. Garagum, 2008. № 2.
11. Литературный энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1987.
12. Новейший философский словарь. 2-е изд. – М.: Интерпрессервис; Книжный Дом. 2001 – (Мир энциклопедий).
13. [elibrary.ru>item](http://elibrary.ru/item)
14. [https://core.ac.uk>download>pdf](https://core.ac.uk/download/pdf)
15. [https://publications.hse.ru>books](https://publications.hse.ru/books)
16. [https://znanium.com>Каталог>Книги](https://znanium.com/Каталог/Книги)
17. [wiki2.net>wikipedia>Металитература](http://wiki2.net/wikipedia/Металитература)

О. Bayramova

MATTER RELATING TO ARTISTIC THINKING IN LITERARY STUDIES

The independence of our country and the age of technological progress have influenced the artistic consciousness of society.

New lyrical images were born in our poets at the level of artistic consciousness, which is the highest and universal form of representation of objective reality, based on the integrity of poetic thought, poetic feeling and poetic spirit.

Guided by the best methods in literary studies, it was considered appropriate to characterize artistic thinking through a synthetic analysis of poetry from the perspective of four separate sciences – literary theory, psychology and philosophy, as well as the synergetic approach.

It was noted that the Turkmen model of metatheory, meta-literature and meta-poetry, which is a complex and developed field of theoretical understanding of the world, will be formed, which will become one of the original ways of determining the uniqueness of artistic thinking in poetry.

О. Байрамова

ВОПРОС ХУДОЖЕСТВЕННОГО МЫШЛЕНИЯ В ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ

Обретение независимости нашей страной и век технологического прогресса повлияли на художественное сознание общества.

Новые лирические образы зародились у наших поэтов на уровне художественного сознания, которое является высшей и универсальной формой изображения объективной реальности, основанной на целостности поэтической мысли, поэтического чувства и поэтического духа.

Руководствуясь передовыми методами в литературоведении, считалось целесообразным характеризовать художественное мышление путём синтетического анализа поэзии с ракурса четырёх отдельных наук – теории литературы, психологии и философии, а также синергетического подхода.

Отмечалось, что будет сформирована представляющая собой сложную и развитую область теоретического миропонимания туркменская модель метатеории, металитературы и метапоэзии, которые станут одним из своеобразных способов определения уникальности художественного мышления в поэзии.